

Dariusz Lewera (<https://orcid.org/0000-0002-2227-6361>)

Polskie Towarzystwo Historii Nauk Medycznych

Oddział we Wrocławiu

Edward Flatau – lekarz i jego dorobek w polskiej pamięci kulturowej¹

„Znajomość historii neurologii polskiej jest nie tylko obowiązkiem patriotycznym każdego neurologa, ale zarazem warunkiem nieodzownym dobrego opanowania obranej gałęzi wiedzy, bowiem neurologi polscy, można rzec śmiało, bez obawy narażania się na posądzenie o zarozumiałość narodową, posiadają niejedną piękną kartę w historii neurologii światowej”². Tak autor przywołanych powyżej słów, lekarz i historyk medycyny Eufemiusz Herman (1892–1985), postanowił przybliżyć sylwetki najbardziej zasłużonych przedstawicieli rodzimej neurologii. Z jego pracy opublikowanej w 1958 roku wyłania się obraz polskiej i europejskiej neurologii, która jeszcze pół wieku wcześniej, a więc w początkach XX wieku, musiała walczyć o uznanie jej za samodzielną dyscyplinę wśród innych nauk medycznych. Herman szkicuje biografie poszczególnych lekarzy i naukowców, omawia ich osiągnięcia i próbuje ustalić ich miejsce w rozwoju medycyny w kraju i za granicą. W licznych przypadkach chodzi o osoby, z którymi zetknął się na swojej drodze zawodowej. Jedną z nich jest jego przełożony i nauczyciel z warszawskiego Szpitala na Czystem Edward Flatau (1868–1932), którego nazywa „klasykiem neurologii polskiej, a zarazem jednym z założycieli neurologii światowej”³. Tezę tę powtarza kilkanaście lat później Bronisław Seyda, który podkreśla ponadto jego działalność na rzecz popularyzowania wiedzy z zakresu neurologii i innych nauk medycznych⁴. Opinie obu uczonych kształtują od dziesięcioleci sposób postrzegania Edwarda Flatau i decydują o jego miejscu w polskiej kulturze pamięci. By przeciwdziałać stopniowemu wypieraniu z pamięci indywidualnej i narodowej

¹ Skrótowy opis drogi życiowej i działalności zawodowej wybitnego neurologa zawarty w niniejszym artykule opiera się w znacznej mierze o informacje zawarte w wybranych rozdziałach monografii zbiorowej *Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii* zredagowanej przez Piotra J. Flatau, Ulrike Eisenberg i Filipa Marcinowskiego z okazji 150. rocznicy urodzin Edwarda Flatau obchodzonej w 2018 roku w Płocku. Wyrazy mojej wdzięczności zechce przyjąć Pani Doktor Krystyna Grochowska-Iwańska, za pomoc udzieloną mi podczas przeprowadzania kwerendy w Archiwum Państwowym w Płocku.

² E. Herman, *Neurologi polscy*, Warszawa 1958, s. 9.

³ *Ibidem*, s. 205.

⁴ Zob. B. Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie*. Wydanie drugie, zmienione i poprawione, Warszawa 1973, s. 520.

jednostek szczególnie zasłużonych dla rozwoju cywilizacyjnego Polski, skazanych na zapomnienie, sensownym wydaje się regularne przywoływanie ich wkładu w rozwój naszej nauki, kultury i życia społecznego. Może uda się w ten sposób choć trochę spowolnić zasypywanie przeszłości przez Benjaminowskiego „anioła historii”, który – gnany wiatrem postępu – nie jest w stanie dokonać właściwej oceny minionych zdarzeń. W jednym ze swoich mini-esejów Walter Benjamin pisze mianowicie o obrazie Paula Klee „zatytułowanym *Angelus Novus*. Przedstawia anioła, który wygląda, jak gdyby chciał się oddalić od czegoś, w co się uporczywie wpatruje. Oczy szeroko rozwarł, usta otworzył, skrzydła rozpięte. Tak musi wyglądać anioł historii. Zwrócił oblicze ku przeszłości. [...] Od raju wieje wichur, który napiera na skrzydła i jest tak silny, że anioł nie może ich złożyć. Ten wichur pędzi go niepowstrzymanie w przyszłość, do której jest zwrócony plecami”⁵. Zadaniem historyka jest permanentne podejmowanie prób minimalizowania skutków działania owego anioła historii nazywanego też „aniołem zapomnienia” bądź – jak czyni to Bernadetta Żynis – „demonem historii”⁶. Niniejszy artykuł jest właśnie tego rodzaju próbą powstrzymania procesu odchodzenia w niepamięć postaci i dorobku naukowego wybitnego przedstawiciela medycyny polskiej.

Kiedy 12 czerwca 1932 na Cmentarzu Żydowskim przy ulicy Okopowej w Warszawie żegnano doktora Edwarda Flataua, uważanego wówczas za jednego z najwybitniejszych europejskich lekarzy, za ojca polskiej neurologii i współtwórcę neurologii światowej, dało się słyszeć w mowach pożegnalnych ogromny żal i niedowierzanie, że oto sam słynny uczony padł ofiarą podstępnej choroby mózgu, a przecież badaniom mózgu poświęcił całe swoje naukowe życie⁷. Pierwsze objawy pojawiły się w styczniu 1932 roku, szybko postawiona diagnoza brzmiała jak wyrok – glejak. Joanna Flatau, córka Edwarda, pisze w swoich nieopublikowanych wspomnieniach: „Leczył się w głębokiej tajemnicy u swojego przyjaciela, który miał w domu rad. W tamtych latach o operacji nie było mowy”⁸. Pacjent-lekarz obserwował objawy, sporządzał notatki. Prawdopodobnie jedyną osobą, która miała podjąć próbę terapii, był jego przyjaciel, równie znany neurolog Samuel Goldflam (1852–1932)⁹. Zabiegi nie przyniosły poprawy, uczony zmarł przedwcześnie 7 czerwca 1932 roku. Tak oto zakończyło się pracowite życie wybitnego neurologa, który wielokrotnie dowiódł swojego przywiązania do stron ojczyźnych i polskości, choćby w 1899 roku, kiedy to odmówił przyjęcia posady kierownika katedry neurologii

⁵ W. Benjamin, *Anioł historii. Eseje, szkice, fragmenty*. Wybór i opracowanie Hubert Orłowski, Poznań 1996, s. 418, przekład Krystyny Krzemieniowej.

⁶ Zob. B. Żynis, *Anioł historii – demon historii*, „Świat Tekstów – Rocznik Słupski” 9, 2011, s. 193-204.

⁷ Przemówienia nad trumną D-ra Edwarda Flataua, „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”, 1932, nr 24, s. 558-561.

⁸ J.A. Flatau, *Wspomnienia* [nieopublikowane]. Ze zbiorów archiwum rodzinnego prof. Piotra J. Flataua.

⁹ Przepuszczenie takie wysuwa Katarzyna Zimek. Zob. jej rozdział p.t. *Pogrzeb i nagrobek* w monografii P.J. Flatau, U. Eisenberg, F. Marcinowski (red.), *Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii*, Warszawa 2018, s. 176.

Uniwersytetu w Buenos Aires. Jak twierdzi Eufemiusz Herman, „gdy po 20 latach jego nad wyraz owocnej i twórczej pracy w Ojczyźnie tworzono pierwszą polską katedrę neurologii w Warszawie, nie zaszczycono tego znakomitego badacza i klinicysty jej kierownictwem mimo wyraźnego zalecenia Józefa Babińskiego”.¹⁰ Pisarz Antoni Marianowicz (1923–2003), spokrewniony z pierwszą żoną Flatau („cioteczna siostra mojej babki”), twierdzi, iż jedną z możliwych przyczyn odrzucenia kandydatury znanego już wówczas neurologa na stanowisko szefa Katedry było jego pochodzenie. „Żydzi otaczali go wyjątkową czcią, ponieważ odmawiał przyjęcia chrztu, co stanowiło podobno warunek ofiarowania mu katedry. Jedno z francuskich pism pisało wówczas o Polsce jako o dziwnym kraju, w którym wielki Flatau nie miał tytułu profesora”¹¹.

Edward Flatau (Nuchem, Ermaj Flatau) urodził się 27 grudnia 1868 roku w Płocku w zasymilowanej rodzinie żydowskiej. Ojciec przyszłego medyka, Ludwik Flatau (1829–1890) był znanym i zamożnym płockim kupcem, bankierem pierwszej gildii, matka Anna wywodząca się z kaliskiego rodu Hejmanów zajmowała się domem. Po śmierci męża przejęła obowiązki prowadzenia jego rozległych interesów, między innymi płockiego Domu Bankowego. Swoją podstawową edukację Edward otrzymał w rodzinnym Płocku kształcąc się w Gimnazjum Męskim, placówce oświatowej o kilkusetletniej historii; szkoła została założona prawdopodobnie w XII wieku; po wielu zmianach i reorganizacjach, na podstawie ustawy o edukacyjnych placówkach męskich z 1866 roku, otrzymała nazwę Gimnazjum Męskiego. Obecnie kontynuatorem tradycji sławnego Gimnazjum jest Liceum im. Stanisława Małachowskiego – Małachowianka; dzisiejsi płocczanie nazywają słynnego neurologa „absolwentem Małachowianki”¹², a wielu z nich brało ślub w Pałacu Ślubów, wybudowanym przez przodków uczonogo. Edward należał do najlepszych uczniów; renomowaną płocką szkołę ukończył ze srebrnym medalem, co pozwalało mu na podjęcie studiów na większości europejskich uczelni¹³. Dla wielu młodych ludzi w rozbiorowej Polsce poważną barierę stanowiła jednak konieczność ubiegania się o paszport uprawniający do opuszczenia granic Królestwa Polskiego i wjazdu na terytorium Cesarstwa Rosyjskiego. Po uzyskaniu wymaganych dokumentów ambitny płocczanin rozpoczął naukę na Wydziale Lekarskim Cesarskiego Uniwersytetu Moskiewskiego. Warto w tym miejscu przypomnieć, że był to pierwszy rosyjski uniwersytet; jego założycielem był jeden z najwybitniejszych chemików swoich czasów Michaił Łomonosow, jemu też powierzono pełnienie funkcji rektora nowopowstałej uczelni.

Edward Flatau miał szczęście do wybitnych nauczycieli; wśród wykładowców moskiewskiej Alma Mater byli uczeni tej miary co Aleksiej Kożewnikow (1836–1902) i Sergiej Korsakow (1854–1900) – obaj należeli do światowej czołówki neurologów

¹⁰ E. Herman, op. cit., s. 210.

¹¹ A. Marianowicz, Zosia Flatauowa, [w:] P.J. Flatau, U. Eisenberg, F. Marcinowski (red.), Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii, Warszawa 2018, s. 56.

¹² Zob. tekst na skrzydełku reprintu książki Flatau *Migrena*, Płock 2018.

¹³ Zob. K. Grochowska-Iwańska, Płockie tropy, [w:] P.J. Flatau, U. Eisenberg, F. Marcinowski (red.), Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii, Warszawa 2018, s. 11.

i psychiatrów. Pierwszego z nich można zaliczyć do reprezentantów paryskiej szkoły neurologicznej Jeana-Martina Charcota (1825–1893), drugiego zaś do wiedeńskiej Theodora Meynerta (1833–1892)¹⁴. Uzyskanie dyplomu lekarza poprzedziły egzaminy złożone 30 października 1891 roku przed lekarską komisją egzaminacyjną. Z lektury dokumentu wynika, że większość przewidzianych ustawą egzaminów zdał na ocenę bardzo dobrą i „otrzymał tym samym stopień lekarza ze wszystkimi prawami i przywilejami” (kopia świadectwa ukończenia Wydziału Lekarskiego w Cesarskim Uniwersytecie Moskiewskim nr 1728 z dnia 30 stycznia 1892 roku). Boleslav Lichterman natrafił w moskiewskich archiwach na dokumenty, z których wynika, iż Flatau, jeszcze jako student i poddany pruski, wystąpił w 1890 roku do władz rosyjskich z wnioskiem o zmianę poddaństwa. „Problem polegał na tym, że w 1886 roku ustanowiono w Rosji prawo, zakazujące Żydom przesiedlania się do Rosji. Później, kiedy postanowiono wydalić za granicę Żydów obcych państw przebywających w Rosji, sytuacja stała się bardziej skomplikowana. Flatau był poddanym pruskim. Udało mu się jednak w tym czasie złożyć przysięgę na wierność poddaństwa rosyjskiego w obecności Gubernatora Płockiego Janowicza, i dzięki temu mógł ukończyć studia w Moskwie”¹⁵.

Można założyć, że obaj wspomniani wcześniej, a także inni nauczyciele akademicy zajmujący się badaniem schorzeń układu nerwowego, mieli istotny wpływ na późniejsze zainteresowania naukowe i zawodowe młodego Edwarda. Krótco po zakończeniu studiów podjął bowiem staż naukowy w Berlinie, kolebce ówczesnej myśli neurologicznej. Od 1893 roku miał okazję współpracować na tamtejszym Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma i w innych placówkach naukowych z Emanuelem Mendlem (1839–1907), Heinrichem Wilhelmem Waldeyerem (1836–1921), Alfredem Goldscheiderem (1858–1935), Ernstem von Leydenem (1832–1910) i innymi osobistościami europejskiej medycyny. Wszyscy ci uczeni legitymowali się już poważnym dorobkiem naukowym, publikowali w renomowanych periodykach medycznych, niektórzy z nich byli nawet osobistymi lekarzami rodzin królewskich. Również ich uczniowie, jak uznany neuroanatom Louis Jacobsohn-Lask (1863–1940), należeli do kręgu bliskich współpracowników Flataua. Akty kooperacji badawczej z młodym cudzoziemcem, jak np. wspólna publikacja Flataua z Goldscheiderem – *Normale und pathologische Anatomie der Nervenzellen (Anatomia prawidłowa i patologiczna komórek nerwowych)*¹⁶ – wskazują jednoznacznie, że wśród starszych kolegów budził podziw i szacunek. Niespełna trzy lata po ukończeniu studiów ukazał się *Atlas mózgu*¹⁷ jego autorstwa

¹⁴ Zob. D. Lewera, Carl Wernicke i początki wrocławskiej neurologii, „Orbis Linguarum” 2018, vol. 48, s. 461–473.

¹⁵ B. Lichterman, Moskwa, [w:] P.J. Flatau, U. Eisenberg, F. Marcinowski (red.), Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii, Warszawa 2018, s. 64–65.

¹⁶ Wspólne prace obu uczonych ukazywały się w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX wieku w berlińskim czasopiśmie „Fortschritte der Medizin”, wydawanym przez oficynę Springer.

¹⁷ Atlas mózgu człowieka i przebiegu włókien. Wydał Dr. Edward Flatau. Przedmowę napisał Prof. Dr. E. Mendel, Berlin 1895.

przedstawiający struktury anatomiczne mózgu oraz przebieg włókien nerwowych. Praca była dziełem pionierskim, ponieważ zamiast rysunków, wypełniających dotychczasowe publikacje na ten temat, zawierała fotografie mózgow nieutralonych preparatami chemicznymi. Fakt ten spotkał się z uznaniem niemieckiego uczonego Emanuela Mendla, który w słowie wstępnym do polskiego wydania *Atlasu* podkreśla, iż „zdjęcia świeżych mózgow mogą być skutecznie wykorzystywane przy badaniach anatomicznych i patologicznych mózgu. Jasny opis i schematy przebiegu włókien pozwalają na pełną orientację w tej trudnej dziedzinie, i powinny wzbogacić wiedzę każdego lekarza świadomego postępów, jakie robi współczesna medycyna”¹⁸. Polskie wydanie *Atlasu* autor zadedykował „pamięci szlachetnego człowieka i wielkiego lekarza, Prof. Tytusa Chałubińskiego”¹⁹.

W przedmowie do swojej książki autor tak oto opisuje technikę przygotowywania preparatów: „Zdjęcia zostały wykonane w ten sposób, że „świeże mózgi *resp.[ective]* ich przecięcia, po przepłukaniu w wodzie zostały, przy zachowaniu możliwie odpowiadającej rzeczywistości budowy, ujęte w substancję kitową. Następnie przymocował autor kamerę za pomocą śrub w ten sposób, aby zdjęcia mogły być wykonywane z góry”²⁰. Jako jeden z pierwszych badaczy Flatau wiernie odtworzył stosunki anatomiczne, powierzchnnie i przekroje ludzkiego mózgu. Naukowy wymiar jego dzieła dostrzegł nie tylko Emanuel Mendel, który opatrzył publikację wstępem. O skali wydarzenia naukowego, jakim było pojawienie się *Atlasu* Flatau, świadczy to, iż napisana najpierw w języku niemieckim książka bardzo szybko doczekała się tłumaczeń na język francuski, angielski i rosyjski. Swoją opinię na temat *Atlasu* wyraził nawet Zygmunt Freud²¹, który zaczynał swoją karierę jako neurolog. Obaj uczeni byli zresztą redaktorami niemieckiego czasopisma „Jahresbericht über die Leistungen auf dem Gebiete der Neurologie und Psychiatrie” (Roczny raport dotyczący postępów w neurologii i psychiatrii). Do zadań Flatau należało streszczanie w tym czasopiśmie polskich rozpraw z zakresu neurologii²².

Atlas okazał się przepustką autora do świata nauki: z dnia na dzień stał się postacią znaną w środowisku neurologów, neuroanatomów i neuropatologów, a warto tu podkreślić, że miał wówczas zaledwie 26 lat i dopiero rozpoczynał swoją karierę zawodową i naukową. Następne lata badań w Berlinie przyniosły kolejne odkrycia o wielkim znaczeniu dla rozwoju neurofizjologii i neuroanatomii. Jednym z najważniejszych jest z pewnością przedstawione 18 lutego 1897 roku w Królewskiej Pruskiej Akademii w Berlinie prawo o ekscentrycznym ułożeniu włókien w rdzeniu kręgowym, które stało się później podstawą do uzyskania w 1899 roku stopnia

¹⁸ Ibidem, bez paginacji.

¹⁹ Ibidem, bez paginacji.

²⁰ Ibidem, bez paginacji.

²¹ S. Freud, [Atlas des menschlichen Gehirns und des Faserverlaufs von E. Flatau], „Internationale klinische Rundschau“ 8, 1894, s. 1131-1132.

²² O kontaktach Flatau i Freuda pisze Lazaros C. Triarhou. Zob. jego rozdział p.t. *Atlas mózgu* w monografii P.J. Flatau, U. Eisenberga, F. Marcinowskiego (red.), Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii, Warszawa 2018, s. 86-94.

naukowego doktora medycyny w Moskwie²³. Odkryta przez Flataua reguła w przebiegu włókien nazywana jest eponimicznie prawem Flataua.

Ważnym dla rozwoju naukowego młodego Polaka był z pewnością także kurs doskonalący, jaki odbył w 1906 roku w monachijskiej klinice Emila Kraepelina. W tutejszym laboratorium neurohistologicznym pracował Alois Alzheimer i uznany ekspert od barwienia preparatów do badań mikroskopowych Franz Nissl (1860–1919). Jeszcze w czasie pobytu w Berlinie, w pracowni Mendla i Waldeyera Edward Flatau zajmował się technikami barwienia, modyfikując metodę Camillo Golgiego (1843–1926). Herman podkreśla szacunek, jakim obdarzał Flataua Nissl, twórca histopatologii komórki nerwowej. Jego listy do polskiego uczonego składały się „z kilkunastu kartek. Były to prawdziwe elaboraty naukowe. Taka gorąca dyskusja prowadzona piórem jest do pomyślenia jedynie pomiędzy wielkimi badaczami, obdarzonymi niegasnącym temperamentem naukowym oraz nieprzepatą dążnością do wykrycia w ogniu dyskusji istotnej prawdy. Takimi byli właśnie neuropatolog niemiecki Franciszek Nissl i polski neurolog Edward Flatau”²⁴.

Po powrocie z Berlina Flatau przeniósł się do Warszawy. Pierwszą stołeczną lokalizacją była słynna kamienica Bogusława Hersego przy Marszałkowskiej 150, w której Edward Flatau prowadził praktykę lekarską i gdzie przechowywał m.in. mózgi, których używał w badaniach. W Warszawie rozwinął praktykę lekarską. Słynna aktorka Irena Solska (1877–1958) przygotowując się do jednej z ról, korzystała z pomocy uznanego już wówczas neurologa i psychiatry, który uczył ją, jak przekonująco i wiarygodnie zagrać postać obłąkanej. Od początku lat dwudziestych XX wieku aktorka zmagala się z postępującą chorobą Parkinsona, stąd można przypuszczać, że była pacjentką dra Flataua lub zasięgała u niego porad. Solska wspomina w swoich pamiętnikach, że Flatau wydał diagnozę dotyczącą jej predyspozycji scenicznych. Słynny neurolog zapuszczał się także w mniej prominentne dzielnice Warszawy. W jednym ze swoich opowiadań przyszły laureat literackiej nagrody Nobla I.B. Singer opisuje diagnozę Flataua dotyczącą dybuka w uchu żydowskiej pacjentki z ul. Krochmalnej²⁵.

Laboratorium mikroskopowe było kolejno przenoszone najpierw do pomieszczeń, które zajmowało Towarzystwo Psychologiczne w Alejach Jerozolimskich, później zaś do pomieszczeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego; dopiero wtedy można było mówić o pracowni neurobiologicznej z prawdziwego zdarzenia. Kiedy Towarzystwo otrzymało od hr. Józefa Potockiego kamienicę przy ul. Śniadeckich 8, przeniesiono do niej całą pracownię, która była prywatną własnością Flataua. Laboratorium wspomogło finansowo także Polskie Towarzystwo Psychologiczne.

Mimo iż migrena nie należała do najistotniejszych przedmiotów badań dra Edwarda Flataua, jako uznany w Europie uczoney został zaproszony przez berlińskiego neurologa Maxa Lewandowsky’ego (1876–1918) do napisania rozdziału

²³ Zob. B. Lichterman, op. cit., s. 65.

²⁴ E. Herman, op. cit., s. 207.

²⁵ Zob. Epilog, [w:] P.J. Flatau, U. Eisenberg, F. Marcinowski (red.), Edward Flatau i jego kome-ta. Początki polskiej neurologii, Warszawa 2018, s. 183.

o tej jednostce chorobowej do redagowanej przez niemieckiego uczonego publikacji zbiorowej²⁶. Na podstawie tego wstępnego studium powstała nowoczesna i naukowo ważka monografia, która ukazała się w 1912 roku. W języku niemieckim wydało ją renomowane berlińskie wydawnictwo medyczne Springer²⁷, natomiast wersja polskojęzyczna ukazała się nakładem zasłużonego dla popularyzowania wiedzy medycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W obu wersjach językowych książka na wiele lat stała się obowiązującym podręcznikiem akademickim. Opublikowane w monografii wyniki badań opierały się nie tylko na szczegółowych opisach kilkuset przypadków chorych leczonych przez Flataua, lecz także na samoobserwacjach, sam cierpiał bowiem na tę przypadłość przez znaczną część życia. W *Przedmowie* autor pisze: „Migrena jest bezsprzecznie jednym z najboleśniejszych cierpień w rodzinie nerwic i prześladuje ludzkość cierpiącą na równi z padaczką, z którą ma niektóre punkty styczne. Od dawna zajmowało mnie to cierpienie i gdy zwrócono się do mnie z prośbą o napisanie rozdziału dla podręcznika [...], skorzystałem z okazji, aby cały materiał, jakim rozporządzałem, opracować monograficznie. W pracy, która powstała w ten sposób, starałem się materiał kliniczny, gromadzony na przestrzeni wielu stuleci, często ukryty pod popiołem niepamięci, wydobyć, zebrać, odświeżyć, uporządkować i przedstawić w postaci naukowej. [...] Materiał kliniczny został w monografii niniejszej ułożony według zasad symptomatologicznych, przyczem poszczególne rodzaje migreny zostały wyodrębnione i scharakteryzowane według cech najbardziej wybitnych. W ten sposób obraz ogólny migreny różnicował się na obrazy poszczególne migreny pospolitej, wzrokowej, padaczkowej, psychicznej, oczoporażnej i twarzoporażnej”²⁸. W swojej teorii migreny, zgłębiając z wykorzystaniem narzędzi naukowych etiologię tej powszechnej dolegliwości trawiącej znaczący odsetek populacji, Flatau raz po raz odwołuje się do ofiary powodowanego przez nią cierpienia – do pacjenta. W jego ujęciu leczenie migreny ma mieć zindywidualizowany charakter, ma być tym, co Bożena Płonka-Syroka nazywa spersonalizowaną terapią bólu²⁹. W 2018 roku, w 150. rocznicę urodzin uczonego, staraniem Okręgowej Izby Lekarskiej w Płocku i przy wsparciu finansowym ze strony miasta Płocka ukazał się starannie

²⁶ Max Lewandowsky jest redaktorem bądź współredaktorem pięciotomowego kompendium wiedzy z zakresu neurologii p.t. *Handbuch der Neurologie*. Poszczególne tomy zawierają wyniki badań najwybitniejszych ówczesnych uczonych. W tomie drugim opatrzonym podtytułem *Spezielle Neurologie I* (Berlin 1911) znajdują się dwa rozdziały napisane przez Flataua: *Wirbel- und Rückenmarksgeschwülste* (s. 616-684) oraz *Der Rückenmarksabsceß* (s. 685-693). W tomie czwartym (*Spezielle Neurologie III*, Berlin 1913) również pojawia się rozdział autorstwa Flataua: *Die motorische, sensible und Reflex-Segmentierung im Rückenmark* (s. 623-684). Rozdział o migrenie zamieszczony jest w tomie piątym (*Spezielle Neurologie IV*, Berlin 1911): *Die Migräne und ihre Abarten*.

²⁷ E. Flatau, *Die Migräne*, Berlin 1912 [Monographien aus dem Gebiete der Neurologie und Psychiatrie, Bd. 2].

²⁸ E. Flatau, *Migrena. La Migraine*, Warszawa 1912, s. III.

²⁹ Zob. Wstęp, [w:] B. Płonka-Syroka i A. Syroka (red.), *Osamotnieni w bólu*, Wrocław 2018, s. 8.

wydany reprint *Migreny*³⁰ dla upamiętnienia postaci i dorobku jednego z najwybitniejszych obywateli tego miasta nad Wisłą.

Bardzo interesujące z punktu widzenia historyka medycyny są rady Flataua udzielane bratu Julianowi (profesorowi chemii i farmacji, zamieszkałemu w Poznaniu) na temat radzenia sobie z migreną. W napisanym odręcznie dokumencie, i po raz pierwszy cytowanym, czytamy:

„Przepis

- 1) Djeta [sic!]. Jadać mało, unikać płynów i mlecznych potraw. Więcej jarzyn i owoców. Na noc zsiadłe mleko, owoce. Unikać alkoholu.
- 2) Odpoczynek 1½ godziny po obiedzie.
- 3) Ograniczyć możliwie sferę seksualną (1 x na 3-4 tygodnie).
- 4) Wcześniej chodzić spać.
- 5) W Niedzielę – upały, wypoczynek.
- 6) 2 razy do roku wyjeżdżać na wypoczynek³¹.

Tego rodzaju popularne porady pozwalają upatrywać w nim uczonego i zarazem praktykującego lekarza, który stara się – mocą swojej wiedzy – zredukować bądź uśmierzyć cierpienie pacjenta. Jego zainteresowania badawcze czynią zeń zresztą uczonego ze wszech miar uniwersalnego: poza neurologią dorosłych zajmował się także neurologią dziecięcą, psychiatrią, neuroanatomią, neurofizjologią, histopatologią, chorobami mięśni a nawet onkologią. Do współpracy zapraszał lekarzy różnych specjalności; w kooperacji badawczej ze znanym chirurgiem Bronisławem Sawickim (1860–1931) zajmował się na przykład teorią i praktyką chirurgicznego leczenia guzów i torbieli rdzenia. W 1911 roku wraz ze swoim współpracownikiem Władysławem Sterlingiem (1877–1943) podał w wątpliwość dotychczasową etiologię postępującego torsyjnego skurczu dziecięcego, którą miała być nerwica; obaj uczeni twierdzili, że schorzenie powodowane jest zmianami w jądrach podstawy mózgu i jest dziedziczne³².

Świat nauki uwiecznił polskiego uczonego nazywając jego imieniem kilka jednostek chorobowych. Do najważniejszych eponimów medycznych związanych z jego działalnością badawczą, poza wspomnianym już wyżej prawem Flataua, należą: objaw Flataua, występujący przy zwiększonym ciśnieniu oraz przy zapaleniu opon mózgowo-rdzeniowych; zespół Flataua – postać poronnego zapalenia mózgu i rdzenia kręgowego z rozsianymi zmianami w obrębie ośrodkowego układu nerwowego; choroba Flataua-Schildera – śmiertelna choroba wieku dziecięcego i młodzieńczego polegająca na zmianach demielinizacyjnych w ośrodkowym układzie nerwowym;

³⁰ E. Flatau, *Migrena*. La Migraine, Warszawa 1912 [reprint]. Okręgowa Izba Lekarska w Płocku – Prezes Ryszard Mońdział; Patronat Honorowy: prof. dr hab. med. Andrzej Matyja, Prezes Naczelnej Rady Lekarskiej; redaktor Jarosław Wanecki, opracowanie graficzne Wojciech Rybicki, nakład 500 egz., Płock 2018.

³¹ Odręcznie pisane zalecenia medyczne. Ze zbiorów Biblioteki im. Raczyńskich w Poznaniu: Dokumenty rodziny Flatau. Rkp. 4275/III k. 13-14.

³² Zob. E. Flatau i Wł. Sterling, Postępujący torsyjny skurcz u dzieci, „*Neurologia i Neurochirurgia Polska*”, t. II, 1911. Zob. też E. Herman, op. cit., s. 217.

choroba Flataua-Sterlinga – spłaszczenie i zniekształcenie przedniej powierzchni uda w wyniku zapalenia nerwu udowego i towarzyszących mu zaników mięśniowych; zespół Redlicha-Flataua³³ – proces zapalny mózgu i rdzenia, najprawdopodobniej o podłożu wirusowym³⁴.

Poza czysto medycznymi zajęciami Flatau włączał się w działania mające na celu budowanie tożsamości nowej specjalizacji, jaką była neurologia, głównie poprzez liczne publikacje popularno-naukowe oraz powoływanie do życia polskich instytucji i towarzystw mających stanowić forum wymiany myśli naukowej dla lekarzy kilku specjalności medycznych. Należał do grona organizatorów wielu kongresów naukowych. Najważniejszym był z pewnością pierwszy zjazd neurologów, psychiatrów i psychologów, który odbył się w Warszawie w październiku 1909 roku. Podczas zjazdu powołano do życia dwumiesięcznik „Neurologia Polska”; kolejny zjazd, którego miejscem miał być Kraków, zaplanowano na grudzień 1912 roku³⁵.

Słynny uczonek był członkiem Kasy im. Józefa Mianowskiego (1804–1879), która została powołana do życia przez wychowanków i profesorów Szkoły Głównej w Warszawie i miała na celu niesienie pomocy osobom prowadzącym badania naukowe; była to największa organizacja wspierająca badania i publikacje naukowe w dziewiętnastowiecznej Polsce. Jedną z najznamienitszych postaci zarządzających Kasą, mającą status fundacji, był Tytus Chałubiński, któremu – jak już wspomniano – Flatau zadedykował polską edycję słynnego *Atlasu mózgu*; być może obaj lekarze poznali się właśnie podczas jednego z posiedzeń – reaktywowanej w 1991 roku – fundacji wspierającej naukowców. Chałubiński – poprzez swoje kontakty z członkami zarządu Kasy Mianowskiego – wpierał m.in. wczesną działalność badawczą i organizacyjną Odonu Bujwida: staże naukowe, jakie polski wirusolog odbył w Berlinie i Paryżu pod kierunkiem Roberta Kocha i Ludwika Pasteura sfinansowała częściowo Kasa, zaś pośredniczył w tej kwestii sam słynny lekarz-taternik³⁶. Edward Flatau, uczonek światowej sławy, był też wybitnym praktykującym lekarzem. Przez 28 lat pracował w Szpitalu Starozakonnych na Czystem, gdzie od 1904 roku pełnił funkcję ordynatora Oddziału Neurologii. Stworzył tutaj bazę kliniczną i dydaktyczną dla lekarzy chcących specjalizować się w neurologii. Szacunek, jakim darzyły go władze zaboru rosyjskiego, zaowocował wyrażeniem zgody na rozbudowę placówki, która uchodziła wówczas za jedną z najnowocześniejszych i najlepiej wyposażonych w rozbiorowej Polsce. Z jego inicjatywy powstały pracownie anatomopatologiczna i bakteriologiczna. W salach wykładowych kształciło się coraz więcej lekarzy, gromadzono materiał dydaktyczny w postaci licznych preparatów anatomicznych. To wszystko miało być wstępem do powstania przy Szpitalu Instytutu Patologicznego, którego budowę rozpoczęto w 1923 roku. Na uwagę zasługuje fakt, że środki były

³³ L. Perlińska, J. Krzyżanowski, *Medical Eponyms*, Warszawa 2009.

³⁴ Zob. E. Herman, op. cit., s. 216

³⁵ T.M, Domżał, *Historia Polskiego Towarzystwa Neurologicznego*, „Polski Przegląd Neurologiczny”, 2018, tom 14, nr 4, s. 194-199.

³⁶ Zob. W. Lisowski, *Prekursorzy medycyny polskiej*, tom 2 Warszawa 2008, s. 109.

zbierane także za oceanem, gdzie powstał komitet poparcia dla projektu Flataua. Z powodów finansowych budowa ciągnęła się przez lata, dofinansowanie ze strony gminy żydowskiej było bowiem skromne. Budynek został wreszcie wybudowany i otwarty, ale wielki kryzys finansowy lat trzydziestych spowodował, że Instytut nie miał wystarczających środków, które umożliwiłyby podjęcie działalności badawczej. Jedną z ostatnich inwestycji Flataua był dokonany w 1922 roku zakup parceli przy ul. Puławskiej 41 i rozpoczęcie budowy prywatnej – jak można chyba przypuszczać – kliniki dla nerwowo i psychicznie chorych. Budynek został oddany do użytku sześć lat później, ale ze względu na sytuację ekonomiczną zmieniono jego przeznaczenie, i klinika nigdy w nim nie powstała. Obiekt zachował się praktycznie w niezmiennym stanie do dnia dzisiejszego, i z pewnością stanowi jedną z najładniejszych budowli przy ul. Puławskiej.

O życiu prywatnym uczonego wiadomo znacznie mniej niż o jego działalności zawodowej i pracy badawczej. Edward Flatau był dwukrotnie żonaty, pierwszy raz z Zofią Hosiasson³⁷, która dla młodego przystojnego doktora postanowiła zostawić swojego męża. Owocem tego związku była córka Anna, której portret, przypuszczalnie niezachowany, miał namalować sam Witkacy³⁸. Wspierała artystów, finansowała m.in. projekty Bruno Schulza, była muzykiem, studiowała filozofię w Uniwersytecie Warszawskim. W 1943 roku w Rabce zginęła z rąk hitlerowców, wydana przez osoby, u których się ukrywała. Później Edward Flatau związał się z młodą lekarką, z którą miał jedną córkę, Joannę Antoninę Flatau (1928–1999), późniejszą znaną warszawską lekarkę, specjalistkę z zakresu psychiatrii.

Uczony rodem z Płocka opublikował ponad sto prac naukowych w języku polskim, niemieckim, francuskim i rosyjskim. Jest autorem kilku monografii, zaś jako autorytet w dziedzinie neurologii był zapraszany do współpracy przy redagowaniu tomów zbiorowych firmowanych przez najwybitniejszych neurologów ówczesnej Europy. Jego *Atlas mózgu* jest pracą pionierską w swoim rodzaju, a monografia dotycząca migreny stała się w kilku krajach Europy na wiele lat jedynym obowiązującym podręcznikiem dla lekarzy wielu specjalności, nie tylko neurologów. Zasiadał w redakcjach kilku znaczących czasopism medycznych, w tym najstarszego krajowego periodyku neurologicznego „Neurologia Polska”.

Jak na ironię nieuleczalna choroba mózgu dotknęła wybitnego uczonego, który tak wiele zrobił dla poznania jej patogenezy i diagnostyki. Był u szczytu sławy, pełen planów badawczych, naukowych i zawodowych. Medycyna okazała się jednak bezradna wobec trawiącego jego mózg glejaka. Pogrzeb uczonego przerodził się w swoisty hołd składany uczonemu i lekarzowi; uczestniczące w niej osobistości świata medycznego w możliwie najdokładniejszy sposób przedstawiały zasługi zmarłego. Swoich przedstawicieli do przemówień pożegnalnych oddelegowały m.in. następujące stowarzyszenia i instytucje: Towarzystwo Naukowe

³⁷ Jej córka z pierwszego małżeństwa, Janina Hosiasson-Lindenbaum (1899–1942), absolwentka filozofii na Uniwersytecie Warszawskim, została zamordowana przez hitlerowców.

³⁸ Zob. A. Marianowicz, Anka Krause, [w:] P.J. Flatau, U. Eisenberg, F. Marcinowski (red.), Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii, Warszawa 2018, s. 51.

Warszawskie, Wydział Szpitalnictwa Magistratu m. st. Warszawy, Zarząd Szpitala Starozakonných na Czystem, Towarzystwo Lekarskie Warszawskie, Polskie Towarzystwo Medycyny Społecznej, redakcja „Warszawskiego Czasopisma Lekarskiego”, Warszawskie Towarzystwo Neurologiczne i Zarząd Lekarzy Rzeczypospolitej. Wśród zgromadzonych, jak donosiło „Warszawskie Czasopismo Lekarskie” z 1932 roku, nie zabrakło uczniów, asystentów, współpracowników. Wzruszające słowa, zacytowane przez warszawski periodyk, wypowiedział wieloletni przyjaciel i współpracownik Edwarda Flataua Samuel Goldflam: „Gorąco kochał naukę, wciąż powtarzał: jedyna rzecz nieśmiertelna, warta, żeby jej życie poświęcić to nauka”³⁹. Uczony został pochowany na warszawskim Cmentarzu Żydowskim przy ulicy Okopowej, w głównej alei obok grobu Ludwika Zamenhofs. W niespełna trzy miesiące później, 26 sierpnia 1932 roku, na tym samym cmentarzu spoczął też Goldflam.

W wykazie źródeł do często cytowanego w tym artykule biogramu naukowego Edwarda Flataua jego autor, Eufemiusz Herman, zamieszcza adresy bibliograficzne kilku okolicznościowych tekstów opublikowanych w „Warszawskim Czasopiśmie Lekarskim” po śmierci znanego neurologa, uczonego, którego badania śledzili z największą uwagą badacze polscy, niemieccy, francuscy i rosyjscy, zapewne także neuropatolodzy w innych krajach Europy. Nie ma w tym zestawieniu żadnego późniejszego opracowania, Herman bowiem jako pierwszy po zakończeniu II wojny światowej „wydobywa” plockiego lekarza z mroków zapomnienia, a przecież dzieje się to zaledwie ćwierć wieku po jego odejściu. Rok 2018 przyniósł dwa wydarzenia wydawnicze i naukowe, które zapoczątkują – być może – przełom w odbiorze protagonisty niniejszych rozważań: chodzi o przywoływaną tutaj wielokrotnie monografię zbiorową *Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii* starannie przygotowaną do druku przez Piotra J. Flataua, Ulrike Eisenberg i Filipa Marcinowskiego oraz reprint jednej z najważniejszych książek uczonego mieszczącej wyniki jego wieloletnich badań nad migreną, wydany staraniem Okręgowej Izby Lekarskiej w Płocku i władz rodzinnego miasta Edwarda Flataua. Obie publikacje stanowią istotny przyczynek do przypomnienia szerszej grupie odbiorców osiągnięć niesłusznie zapoznanego polskiego medyka a tym samym do ponownego wprowadzenia jego nazwiska do pamięci zbiorowej Polaków.

Bibliografia

- Benjamin W., *Anioł historii. Eseje, szkice, fragmenty*. Wybór i opracowanie Hubert Orłowski, Poznań 1996 [przekład tekstu o obrazie Angelus Novus: Krystyna Krzemieniowa].
- Domżał T.M., *Historia Polskiego Towarzystwa Neurologicznego*, „Polski Przegląd Neurologiczny” 2018, tom 14, nr 4, s. 194-199.

³⁹ Przemówienia nad trumną D-ra Edwarda Flataua, „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”, 1932, nr 24, s. 559.

- Erll A., *Kultura pamięci. Wprowadzenie*. Przekład Agata Teperek, posłowie i redakcja naukowa Agata Saryusz-Wolska, Warszawa 2018.
- Flatau E., *Atlas mózgu człowieka i przebiegu włókien*. Przedmowę napisał Prof. Dr. E. Mendel, Berlin 1895.
- Flatau E., *Migrena. La Migraine*, Warszawa 1912; reprint pierwszego wydania Płock 2018.
- Flatau E., *Die Migräne*, Berlin 1912 [= Monographien aus dem Gebiete der Neurologie und Psychiatrie, Bd. 2].
- Flatau J.A., *Wspomnienia* [nieopublikowane]. Ze zbiorów archiwum rodzinnego prof. Piotra J. Flataua.
- Flatau P.J., Eisenberg U., Marcinowski F. (red.), *Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii*, Warszawa 2018.
- Flatau E. i Sterling Wł., *Postępujący torsyjny skurcz u dzieci*, „Neurologia i Neurochirurgia Polska”, t. II, 1911.
- Freud S., [*Atlas des menschlichen Gehirns und des Faserverlaufs* von E. Flatau], „Internationale klinische Rundschau“ 8, 1894, s. 1131-1132.
- Grochowska-Iwańska K., *Płockie tropy*, [w:] Flatau P.J., Eisenberg U., Marcinowski F. (red.), *Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii*. Warszawa 2018.
- Herman E., *Neurologzy polscy*, Warszawa 1958.
- Lewandowsky M., *Handbuch der Neurologie*, t. 1-5, Berlin 1910–1913.
- Lewera D., *Carl Wernicke i początki wrocławskiej neurologii*, „Orbis Linguarum” 2018, vol. 48, s. 461-473.
- Lichterman B., Moskwa, [w:] Flatau P.J., Eisenberg U., Marcinowski F. (red.), *Edward Flatau i jego kometa. Początki polskiej neurologii*, Warszawa 2018, s. 63-65.
- Lisowski W., *Prekursorzy medycyny polskiej*, tom 2 Warszawa 2008.
- Perlińska L., Krzyżanowski J., *Medical Eponyms*, Warszawa 2009.
- Płonka-Syroka B. i A. Syroka (red.), *Osamotnieni w bólu*, Wrocław 2018.
- Seyda B., *Dzieje medycyny w zarysie*. Wydanie drugie, zmienione i poprawione, Warszawa 1973.
- Żynis B., *Anioł historii – demon historii*, „Świat Tekstów – Rocznik Słupski” 9, 2011, s. 193-204.
- Przemówienia nad trumną D-ra Edwarda Flataua*, „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”, 1932, nr 24, s. 558-561.

Źródła archiwalne

- Akt urodzenia Edwarda Flataua sporządzony w języku rosyjskim. Dokument ze zbiorów Archiwum Państwowego w Płocku. Sygnatura ASC moj. Płock B9_1869.
- Odreżcznie pisane zalecenia medyczne. Ze zbiorów Biblioteki im. Raczyńskich w Poznaniu: Dokumenty rodziny Flatau. Rkp. 4275/III k. 13-14.

Słowa kluczowe

Edward Flatau, historia neurologii, historia badań mózgu, historia badań nad migreną

Abstract

Edward Flatau – a doctor and his work in the Polish cultural memory

The article presents the profile of Edward Flatau (1868–1932), a neurologist, and a pioneer in this field of medicine in Poland. Flatau was born in Plock. After completing his studies at the Imperial Moscow University, as well as foreign internships in Berlin and Munich, he settled in Warsaw. His research focused on the diseases of the spinal cord, brain, meninges, and migraines. He is the author of the atlas of the human brain, which recorded images of the brain by means of photography, a ground-breaking method at the time. The law concerning the excentric position of the long spinal tracts was a major discovery in neurophysiology, and became known as Flatau's Law, in his honor. Edward Flatau's monograph on migraine headaches is still quoted in scientific literature. He was the author of numerous books, scientific dissertations, and other works popularizing medicine. Between 1904 and 1932 he worked in the Jewish Hospital – the most modern Warsaw hospital of the day, where he created one of Warsaw neurology schools. After World War II, his student and successor, Eufemiusz Herman, continued his work, developing the Łódź neurology school and study of headaches.

Key words

Edward Flatau, history of neurology, history of brain research, history of migraine research